

J. G. Everaert laat zien dat Van Linschoten zeker niet, zoals vaak wordt gedacht, de eerste Nederlander was die in Portugese dienst in Azië belandde. Al in het begin van de zestiende eeuw varen Noord- en Zuid-Nederlanders naar Azië, niet zozeer als zeeman maar vooral als militair. Zij waren aan boord van de Portugese schepen veel gevraagd als artillerist of muskettier. In hoog aanzien stonden zij echter niet. Rond 1580 nam hun aantal af om in de jaren negentig gevolgd te worden door een tweede (bescheiden) groep die zich vooral voor de (diamant)handel interesseerde. Everaert traceerde er bij elkaar zo'n zestig.

De tochten van Van Linschoten naar het hoge Noorden hebben altijd in de schaduw gestaan van zijn Indiaas avontuur, overschaduwd door Gerrit de Veers' dramatische verslag over de overwintering op Nova Zembla. D. Wildeman vergelijkt beide boeken en vraagt zich af waarom Van Linschoten zijn reisgeschrift nog publiceerde in 1601 toen toch al duidelijk was dat de route om de noord een heilloze weg was. Hij speculeert dat Van Linschoten dit misschien deed om verder onderzoek naar nog niet bekende routes levend te houden en dat mede door deze publicatie de VOC alleen het monopolie kreeg voor de bekende routes rond de Kaap en door Straat Magelhaes. P. Floore gaat in op de etnografische beschrijvingen die Van Linschoten maakte van de verschillende volken die Noord-Rusland bewonen. Met de waarnemingen van de Engelsen Burrough, Pet en Jackman en Gerrit de Veer behoren zij tot de oudste West-Europese bronnen over deze nomaden.

Wat deze bundel vooral interessant maakt is dat in bijdragen van respectievelijk V. Roeper, R. van Gelder, F. Egmond en R. Willemsen ruim aandacht wordt besteed aan de Enkhuizer omgeving waarin Van Linschoten leefde. Roeper benadert in haar openingsbijdrage nog het meest de ondertitel van het boek door de levensloop van Van Linschoten in een breed perspectief te plaatsen. Willemsen analyseert het aandeelregister van de Kamer Enkhuizen van de VOC waarin ook Van Linschoten staat vermeld. De beide andere auteurs richten hun aandacht op de vermaarde Enkhuizer stadsgeneesheer en verzamelaar Bernardus Paludanus. Zij doen dat met zoveel overtuiging dat men bijna de indruk krijgt dat de bundel over deze illustere geleerde gaat.

Overzien we nu het geheel van de bijdragen dan kan het niet anders dan dat men moet constateren dat het in deze bundel niet om de wereld van Van Linschoten gaat maar om grepen uit zijn wereld. Goede grepen, dat wel, van een hoog niveau en met verrassende invalshoeken. Grepen ook die doen verlangen naar hetgeen ontbreekt. Want naast die andere grote Enkhuizer wereldreiziger Dirck Gerritz Pomp, woonde en werkte ook de cartograaf Lucas Jansz. Waghenaer in die stad en bevoeren Enkhuizer zeelieden als eersten de kust van Guinee. Hoe communiceerden deze mensen met elkaar, stimuleerden ze elkaar, en met welke oogmerken? Soortgelijke combinaties van geleerden en praktijkmensen treffen we ook in andere steden in de Republiek aan. Het zijn punten waaraan Roeper in haar bijdrage wel aandacht besteedt maar die in het vervolg van de bundel niet systematisch worden uitgewerkt", het welhaast onvermijdelijke gevolg van een bundeling van voordrachten. Dat laat onverlet dat deze voorbeeldig verzorgde en prettig leesbare bundel, voorzien van noten en index, naast feitelijke informatie interessante invalshoeken biedt.

J. P. Sigmond

Ch. de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Dissertatie Nijmegen 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 704 blz., f65,-, ISBN 90 6550 579 2).

De hoofdtitel van De Mooij's dissertatie bevat een woordgrapje met meer dan één dubbele

bodem. Ook vroeger nodigde de naam Bergen al tot woordspel met bijbelteksten uit. Wie thans aan Bergen op Zoom denkt, zal zich echter niet snel de geslaagde invoering van een bijbelgerichte reformatie voor ogen halen. Een bewijs hoe voorzichtig men met oordelen in de geschiedenis moet zijn en hoe gevaarlijk het pseudo-weberiaans finalisme is dat in het calvinisme de logische, uitgezuiverde opvolger van het katholicisme ziet, als ware het een nieuwe stap op weg naar een rationeler samenleving. De Mooij heeft zich in zijn studie ten doel gesteld de veranderingen binnen de stedelijke samenleving te beschrijven die tussen de overgang van Bergen op Zoom naar Staatse zijde en de Bataafse omwenteling hebben plaatsgevonden. Het gaat hier om een dubbele ommekeer. De eerste, politieke overgang luidde tevens een krachtdadige invoering van de reformatie en een actieve dekatholisering in. Na de vrede van Munster tekende zich echter steeds duidelijker een proces van herkatholisering (en ten dele ook van decalvinisering) af, onder invloed van een welbewuste strategie van katholieke herleving. In bovenmoedijks perspectief was Bergens ontwikkeling paradoxaal. Dat blijkt al uit enkele cijfers. Terwijl rond 1650 bijna tweederde van de inwoners gereformeerd was, nog geen vijfde katholiek en evenveel onbeslist, is de verhouding anderhalve eeuw later precies omgekeerd: tweederde is dan katholiek, minder dan een derde behoort tot de publieke kerk, en vooral dankzij het garnizoen is zeker 5% luthers. De eliminatie van de onbeslisten in die anderhalve eeuw is een bekend verschijnsel. Maar waar elders in Nederland vooral de publieke, gereformeerde kerk daarvan profiteerde, moet dat in Bergen de rooms-katholieke zijn geweest. Bergen op Zoom is zo een intrigerend voorbeeld van de contingentie van het calviniseringsproces. Wat ze met andere steden deelt, is niet de keus voor een bepaalde confessie, maar de voortgaande poging tot kerstening in alle confessies tegelijk. Niet de geloofsinhoud, maar de context is — zo suggereert deze casus — bepalend voor de einduitslag: katholiek of protestant. Het calvinisme is dus niet de 'natuurlijke' ontwikkelingsweg van de Nederlandse samenleving, maar het katholicisme al evenmin.

In de eerste twee delen beschrijft De Mooij met behulp van diepgaand archiefonderzoek, veel kennis van zaken en een goede dosis empathie tot in de details de Bergense samenleving en het calviniseringsproces tussen 1577 en 1700 (feitelijk is het pleit in 1648 al beslist). Enkele Bergense eigenaardigheden springen er wel uit. Het garnizoen (niet zelden meer dan de helft van de stadsbevolking van tussen de 7.000 en 11.000 inwoners) speelt er bijvoorbeeld een zo mogelijk nog grotere, en in het verleden nog meer onderbelichte rol dan elders, ook op religieus gebied. Als handelsstad stond Bergen vanouds op een kruispunt van contacten, invloeden en culturele stromingen. Haar duidelijke gerichtheid op Zeeland (de calvinisten) en Antwerpen (de katholieken, die tot 1801 bij dat bisdom behoorden) compliceert haar relaties met de Staten-Generaal. Dan zien we nog af van de wat merkwaardige positie van de markiezen: tijdens de oorlog waren de protestantse Oranjes met het markiezaat beleend, daarbuiten katholieke families. Maar globaal bevatten deel 1 en 2 vooral een uitmuntend onderbouwde bevestiging van de studies van H. ten Boom, J. Spaans, F. van der Pol, P. Abels en A. Wouters, en van de hier niet genoemde W. Bergsma over andere steden en streken: de reformatie verliep overal langs een veelvoud van lijnen (politiek, institutioneel, kerkelijk, ritueel, disciplinair, intellectueel, diaconaal) maar slaagde toch pas echt wanneer en voorzover de stedelijke identiteit met de kerkelijke samenviel.

Dat nu is wat de gereformeerden in Bergen op Zoom om de een of andere reden niet is gelukt, en dat is wat het derde deel van dit omvangrijke boek zo interessant maakt. Dat deel beschrijft de ongebruikelijke ommekeer van een gereformeerde naar een katholieke samenleving en onderneemt een poging tot verklaring. De Mooij bespreekt daarvoor vijf factoren: demografische ontwikkeling, migratie, gemengde huwelijken, sociale druk en welbewuste bekering tot

een andere kerk. Vanaf het formeel herstel van de katholieke parochiestructuur in 1650 gaat het voor de Bergense katholieken weer bergopwaarts. Gesteund door een vanouds harde kern van katholieke families en gestimuleerd vanuit het Zuiden, krijgt de katholieke herleving vorm door de inzet van actieve pastoors en kapelaans (minderbroeders-recolletten) die hun zielzorgelijke taken bloedserieus nemen en heel de vormenrijkdom van het posttridentijns katholicisme willen herstellen. Naar het zich laat aanzien heeft die rijke vormentaal moeiteloos de toch even gretig geaccepteerde gereformeerde taal van maatschappelijke soberheid vervangen. Vanaf 1700 was de meerderheid van de stad weer katholiek. Waarom eigenlijk? Wat was de motor van die tegendraadse ontwikkeling?

Als ik een punt van kritiek op deze studie mag formuleren, is het wel het gebrek aan vergelijking, waardoor het eindperspectief niet de kracht krijgt die het zou kunnen hebben. Bergens lot wordt weliswaar met de pogingen tot stadsreformatie elders in Nederland vergeleken, maar is dat niet te simpel? Het probleem is hier immers niet de stadsreformatie (die ligt in de zeventiende eeuw in de dominante lijn van de geschiedenis besloten), maar de herkatholisering. Wellicht meer dan in de meeste andere Nederlandse steden neemt ze hier een (overigens uitmuntend en gedetailleerd beschreven) vorm van confessionalisering aan. Rond 1690 leggen de gereformeerden zich al neer bij de splitsing van de Bergense samenleving in een protestants en een katholiek deel. Beide segmenten ontwikkelen zich vervolgens op gescheiden sporen. Het protestantse lonkt naar Zeeland, het katholieke naar Antwerpen. De loyaliteit jegens de stad is overigens niet in het geding: ook bij de katholieken komt de stad op de eerste plaats en de kerk op de tweede. Maar het vernietigende beleg van 1747, dat de machtsverhoudingen in de stad voor vele jaren schokt, betekent wel een aanslag op de tot dan bijna conflictloze omgangsoecumene.

Het is jammer dat die confessionalisering niet uitdrukkelijker tot inzet van een theoretische beschouwing is gemaakt. Graag had ik explicieter vergelijkingen gezien met steden waarin een soortgelijke (dubbele) ommekeer of segmentatie heeft plaatsgevonden, Nijmegen bijvoorbeeld, maar ook een aantal steden in het Duitse Rijk. Auteurs als Bernd Möller, Heinz Schilling, R. Po-chia Hsia, R. W. Scribner en zelfs O. Mörke ontbreken in dit boek. Juist de Duitse historiografie had echter het noodzakelijk complement kunnen bieden om Bergen in een ander perspectief te plaatsen. De Nederlandse geschiedschrijving zou beslist hebben gewonnen bij zo'n gedurfde doorbraak uit het intussen geijkte binnen-Nederlandse verklaringsmodel van de stadsreformatie. Waarom de grenzen van dat model niet wat roekelozer verlegd? Bij gebrek daaraan komt deze studie — mooi en helder geschreven, dat wel — niet echt boven de veilig verhalende en omzichtig inventariserende aanpak uit die de geijkte Nederlandse geschiedschrijving als een deugd beschouwt. De herkatholisering lijkt er niet meer dan het logisch gevolg van een opeenstapeling van afzonderlijke, op elkaar inspelande factoren. Maar is dat voldoende? Blijkt bij de wetsverzetten van 1795 niet dat Bergen zich in wezen geen protestantse stad meer voelt maar een katholieke? Hoe is dat stedelijk identiteitsgevoel veranderd? De breuk in de stedelijke eenheid die 1747 bracht verdient in dat opzicht zeker meer aandacht. Had een kort, noodgedwongen wat speculatief, maar niet minder noodzakelijk hoofdstuk over de verhouding tussen religie en stedelijke identiteit hier niet kunnen helpen om al die losse eindjes aan elkaar te knopen?

Willem Frijhoff

M. A. W. Gerding, *Johan Picardt (1600-1670). Drenthe's eerste geschiedschrijver* (Drents historische reeks VI; Assen: Van Gorcum, [Zuidwolde]: Stichting Het Drentse boek, 1997, x + 103 blz., f35,-, ISBN 90 232 3319 0).